

MÜZAKERE: DİNLERİN KÖKENİ TEORİLERİ ÜZERİNE

Prof. Dr. Ömer Faruk HARMAN*

Sayın Tuğrul Kurt'a Modern Arkeoloji ve Antropoloji Açısından Dinlerin Kökeni Teorileri üzerine yaptığı sunum için teşekkür ediyoruz. Bu geniş kapsamlı konuyu farklı yönleriyle ele alıp hem terminolojik meseleler hem de araştırma yöntemleri konusunda bize verdiği bilgiler için. Ancak ben hem soru hem de açıklama ve katkı sadedinde bazı şeyler söylemek istiyorum.

Batı dünyasında dinlerin menşei konusu, Dinler Tarihi araştırmalarında ilk defa gündeme geldiğinde Kutsal Kitap'ın verdiği bilgilerden hareketle ilk insanların Tanrı'ya inandıkları ve pagan dinlerin, bir çöküş neticesi asli dinden uzaklaştıkları görüşü ifade ediliyordu. Bu sahanın en eski kitabı olan G. Voss'un "*De theologia gentili et psychologia christiana sive de origine ac progressu idololatriae* (Amsterdam 1642) eserinde bunu görmek mümkündür. Ancak Aydınlanma dönemi vahiy yerine akılı rehber aldığı için dinin menşei konusunda da bilimsel yöntemlere yöneldi.

Aydınlanma dönemi düşünürleri, dinlerin çeşitliliği konusunda, din adamlarının yorumları ve halkın alışkanlıklarının etkisiyle, akıl dininin dejenerasyonunun söz konusu olduğunu düşündüler.

Aydınlanma sonrasında özellikle XIX. yüzyılda pozitivizm ve materyalizmin propagandada zirveye çıktığı dönemde, Karl Louis Büchner'in *Madde ve Kuvvet'i*, Feuerbach'ın kitabı gibi meseleyi tamamen materyalist yöne çekenler, diğer taraftan romantizm sebebiyle

* İbn Haldun Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dinler Tarihi Bölümü

biraz daha psikolojik ve spiritüalist yöne çekenler arasında tartışmaların yaşandığı bu ortamda menşee problemi gündeme geldi. Hukukun, iktisadın kökenlerinin tartışıldığı ortamda dinin kökeni sorusu da söz konusu oldu. Darwin'in *On the Origin of Species* (London 1859) kitabı da bu alandaki çalışmaları tetikledi. Dolayısıyla Batı'da XIX. yy'da, Evrim teorisini temel almak üzere, dinin menşesine dair pek çok teori öne sürüldü.

Batı dünyasında bu teorileri öne süren kişiler dinin menşeeinin veya insanlığın ilk dininin ne olduğuna dair bu soruya cevap bulmak için hangi yolu ve yöntemi izlediler? Kutsal kitaplara bakılırsa bu kitaplar onların teorilerini desteklemiyordu. Yani evrim teorisine göre insanların başlangıcı politeizmdi, vahşilikti, iptidailikti. İnsanlık, tekamül ede ede tek tanrı inancına ulaşmıştı. David Hume'un *Din Üstüne* diye çevrilen kitabı da bunu savunur. Dolayısıyla metot olarak ne yapıldı? 19.yy'da o dönemde yeryüzünde yaşayan en ilkel kabilelerin inancını inceleyelim, onların inancı bize dinin ilk şekli ile ilgili ipuçları verebilir. Gelişmiş topluluklarda müesseseler gittikçe karmaşıklaşır, yani Borneo adasındaki kafatası avcılarında mal mübadelesi vardır. Ne kadar kafatası getirirsen o kadar karşılığında başka şey alırsın hesabı, ama gelişmiş toplumlarda bankalar, kredi kartları, senetler var, gittikçe karmaşıklaşıyor. Gelişmiş toplumlara değil de ilkel toplumlara gitmenin temel sebebi olarak dinin en yalın, en basit, en sade şekli onlarda bulunur düşüncesiyle teorisyenlerin bir kısmı bu dünya üzerindeki en ilkel kabileleri araştırmayı ve onların inançlarını incelemeyi hedef edindiler. Yalnız tabii bu teorileri öne sürenlerin hepsi de böyle ayağında çarık elinde asa yollara düşüp Afrika içlerine, Kuzey Amerika'ya, Endonezya adalarına gidip de ilkel kabile avına veya keşfine çıkmadılar. Pek çoğu oralara giden tüccarların, mace-raperestlerin çok akıl almaz olaylar olarak naklettikleri şeyleri esas alarak bunların üzerine teoriler temellendirdiler. Yani teorileri öne sürenlerin çoğu masa başı teorisyeniydi. İngiliz Antropoloğu Evans Pritchard kitabında bunları detaylı olarak anlatıyor.

Dinin kökenine dair teoriler hangi teoriyi temel alıyordu? Evrim teorisini yani insanlık çoktanrıcılıktan tektanrıcılığa doğru geliştii,

ilkellikten gelişmişliğe doğru yürüdü fikrini esas alıyordu. Bu çizgi takip edildi. 19.yy'da böyle bir yöntemi benimseyen insanların bu yöntemi acaba sağlıklı bilgiler verebilir miydi? En ilkel kabilelerin inançlarını incelemek kişiye dinin ilk şekli hakkında ipucu verebilir miydi? Yeterli bilgi verebilir miydi? Ulaştığımız ilkel kabileler dün ortaya çıkmış kabileler değildi ki. Bunlar çok daha gelişmiş seviyeden gerileyerek bir gerileme neticesinde mi bu noktaya geldiler? Yoksa çok daha ilkel noktadan belli bir gelişmişlikle mi bu noktaya geldiler?

Başka bir yol daha vardı o da arkeoloji ilminin verilerinden faydalanarak dinin menşei hakkında bilgi sahibi olmak. Arkeolojiyle ilk insanlardan bize kadar gelen eserlerin incelenmesi söz konusuydu. Ama arkeoloji kazı bilimi geçmişi bize getiren bir bilim dalı ama bu yol da problemlerden uzak değil. Arkeoloji çok uzun ve zor bir iş. Çok zor ortaya çıkabilecek malzemeler ve bunların bir de yorum işi var. Din dediğimiz şey sadece maddi türden birtakım objelerle tamamıyla açıklanabilir, ortaya koyulabilir bir fenomen olmadığı için yazının olmadığı dönemlerde bir mezar şekli, herhangi bir alet ve edevattan hareketle o insanların dini inançlarının ne olduğunu tam olarak ortaya koymak zordu.

İlkel kabilelere gitmenin problemleri yanında, Arkeoloji ilminin uzun soluklu, ilk insanlardan günümüze gelen eserlerin sınırlı oluşu ve dinin tabiatı gereği yoruma bağlı oluşu, araştırmacının karşısındaki temel meselelerdi. Batı insanı arkeolojik çalışmalara devam etmenin yanında birinci yolu seçerek, sakıncalarına rağmen ilkel kabile inançlarına yöneldiler.

19.yy'da özellikle 19.yy'ın ikinci yarısında Max Müller ile başlayan natürist teori öncesinde Batı'da Volter'in çağdaşı Charles de Brosses'un *Du culte des dieux fetiches* (Fetiş ilahlara tapınmaya dair-Geneve 1760) diye bir eseri var¹. Charles de Brosses, eserinde, bilimsel teorilerden önce Batı'da yaygın olan dinin ilk şekli olarak Fetisizmi ileri sürmektedir. Ama asıl 19.yy'ın ikinci yarısında Max Müller

1 Julien Ries, "Brosses, Charles de", Dictionnaire des Religions, Paris 1084, I, 253-254.

ile bu iş başladı. Max Müller, Almanya'daki "Tabii mitler Ekolü"ne mensuptu ve bu ekole göre antik dönemin ilahları kişileştirilmiş tabiat olaylarıydı. Hint dinlerini ve kutsal metinlerini inceleyen Müller, Hint dinlerindeki ilahların genelde tabiat olaylarının isimleri olduğunu görmüş, buradan hareketle insanoğlunun yeryüzünde var olduğu ilk dönemlerde çevresinde cereyan eden kimi tabiat olaylarından korkmuş, kimi tabiat olayları da onda ümit hislerinin yeşermesine yol açmış, böylece korktuğu olayların şerrinden emin olmak, ümit hissi uyanıran olayların lütfuna nail olmak için onlara tapınmaya başlamıştır. Müller, *Lectures on the science of Language* (1866) adlı eserinde ari ırttaki güneş mitolojisi teorisini ileri sürmüştür.

Max Müller, Tuğrul Bey'in de ifade ettiği gibi Max Müller Almanya'daki tabii mitler ekolüne sahip bir filolog aslında. Yani kelimelerin taşıdığı anlamlardan hareketle o dünyayı keşfe çalışan birisi. Dolayısıyla Hindistan'a gittiğinde ve Hint kutsal metinlerini Sacred Books of the East'ı incelediğinde, neşrettiğinde Hint ilahlarının hem çok sayıda olduğunu hem genelde tabii varlıkların isimleri olduğunu görünce işte Tuğrul Bey söyledi Dyaus'u onun adı da parlak sema, gök demek sonra bu Hint Avrupa dilleri sebebiyle Deus'a Zeus'a ve Theos'a geldi. Yani tabii mitler ekolünün temel görüşü de ilkel toplulukların inançları taptıkları objeler kişileştirilmiş tabiat olaylardır fikriydi. Ay, Güneş ve Yıldızlar dolayısıyla tabiata tapınmayı ortaya koydu.

Daha sonra Tuğrul Bey'in ifade ettiği gibi Animist teori gündeme geldi. İngiliz Antropolog E. B. Tylor tarafından *Primitive Culture* (1871) eserinde öne sürülmüştür ve Animizm kavramını ilk defa o kullanmıştır². Ama öbür taraftan animist teoriyi öne süren Tylor o da İngiliz bunların hepsi Antropolog veya etnolog, o da ruh kavramını ortaya çıkararak yani insanların ölen atalarının ruhlarına taptıklarını dolayısıyla atalarının mezarlarının ilk mabetler olduğunu, Herbert Spencer'in görüşü daha önceydi ama onun kitabı daha sonra çıktığı için bu animist teori genelde Tylor'un *Primitive Culture* adlı kitabından dolayı ona mâl edildi.

2 René Bureau, "Tylor", Dictionnaire des Religions, Paris 1984, II, 2067;

R. Marett, *The threshold of religion*, 1909 adlı eserinde, Animizmden önce daha basit ve aşağı bir seviyenin olduğunu belirterek Préanimist teoriyi öne sürdü.

Sonra büyü teorisi geldi J.G. Frazer, *The Golden Bough*, 1890 adlı eserinde büyü teorisini öne sürdü. Ona göre insanoğlu görünmez güçlerle mücadelesinde önce büyü tekniklerini kullanmış, onlar yetersiz kalınca da din ortaya çıkmıştır. Frazer, August Comte'un üç hal kanununa benzer üç evre kabul ediyordu ki bunlar da büyü, din ve bilimdir.

Tuğrul Bey totem teorisini Freud'a bağladı. Acaba totemizmi öne süren Freud muydu onun dışında başkaları da var mıydı? Bu teoriyi asıl öne süren İskoçya'lı Robertson Smith idi. İskoç W. Robertson Smith, *Lectures on the Religion of the Semites (1889)* adlı eserinde Totem teorisini öne sürmüştür. *Lectures on the Religion Of The Semites* adlı eserinde Arap topluluklarını ve sami kavimleri incelemiş, orada kabile isimlerinin genelde hayvan isimleri olduğunu ortaya koymuştur. O kitabında Benî Kelb (Kelp-köpek anlamında), Benî Kureyş (Köpek-balığı anlamında) ve buna benzer desteklerden hareketle totemizmin sami kavimlerde, topluluklarda temel olduğunu öne sürdü.

E. Durkheim, *Les Formes élémentaires de la vie Religieuse* (1912) adlı eserinde, totemizm üzerinde durmakla birlikte, asıl Sosyolojik teoriyi öne sürmüştür. Sonra Tuğrul'un da belirttiği gibi dinin kökeni kutsal kavramıdır, kutsal da toplumun kutsal kabul ettiği'dir. Dolayısıyla dinin menşesine Durkheim, *Le forme Elementaires de la vie religieuse* adlı kitabında sosyete'yi yani cemiyeti koymuş oluyor.

L. Levy Bruhl, *La Mentalité Primitive* (1922) adlı eserinde Mantık öncesi (prélogique) teoriyi öne sürmüştür.

İskoçyalı Andrew Lang, *The Making of Religion*, 1898), hocası Tylor'un animist teorisini eleştirerek, bir yüce kudrete inancın dinin ilk şekli olduğunu ileri sürmüş, önceleri Tylor'un görüşünü benimseyen, Tuğrul'un ifade ettiği gibi Andrew Lang *The Making of Religion* adlı kitabında yeryüzünün bütün ilkel kabilelerinde bu ruhlara tapınmanın bulunmadığını ama belirsiz de olsa bir yüce kudrete imanın

söz konusu olduğu fikrini öne sürerek hocasına karşı çıktı. Lang'ın bu fikrini Wilhelm Schmidt, *der Ursprung der Gottesidee* adlı eserinde temellendirdi. ve bu görüş, Avusturya'lı Hıristiyan din adamı Wilhelm Schmidt tarafından *Der Ursprung der Gottesdee* (1912-1955) adlı eserinde daha da geliştirilmiş ve Urmonotheismus teori olarak ileri sürülmüştür.

İsveç'li N. Söderblom, *L'origine de la foi en Dieu* (1914) adlı eserinde "yüce kudrete iman'ın diğerlerinden daha önce olduğunu vurgulamış, İtalyan R. Pettazoni, *Dio* (1922) de aynı görüşü savunmuştur³.

Ben Tuğrul'a şu fikirlerden sonra teşekkür etmek istiyorum. Ama Tuğrul'un başta koyduğu şemada vahyin bildirdiği diye bir şık da var mıydı? Yoksa ben onu kaçırdım mı? Yani dinin ilk şekliyle ilgili bizim bilgi kaynağımız nedir? Ya bilimsel bir araştırmadır ya da vahyin bildirdiğidir. Üçüncü yol maalesef yok. Bilim, kutsal metinlerin bildirdiğini bilimsel bir veri kabul eder mi? Yani vahyin bildirdiği nedir? Zaten bu teoriler incelenirken önceleri kilisede kutsal metinlerde ifade edilen tek tanrı inancının varlığını kabul ediyordu ama sonra aydınlanma dönemi, sonraki tavırlar vs. bilimsel araştırmaların mutlak hakikati bulacak yegane yol olduğu fikrini ortaya atınca bu yol benimsemiş gitti diyor. Benim Tuğrul Bey'den öğrenmek istediğim husus şu: Bu teoriler gerek evrim teorisine dayalı teorilerde, gerek bilimsel yöntemleri uygulayarak öne sürülen diğer teoride, hepsi sonunda monoteizme ulaşma fikri var ancak başlangıç politeizm mi idi yoksa vahyin bildirdiği bir yüce kudrete inanç mı idi? Diğer taraftan Wilhelm Schmidth'in İlkel Monoteizm teorisine yönelik Batı dünyasında yeni eleştirel yaklaşımlar var, hayır Wilhelm Schmidth sen Avustralyalı bir rahipsin, Tuğrul'un belirttiği gibi Hristiyanlıktan etkilendin. Dolayısıyla dinin menşesini bir monoteizm olarak öne sürdün ama bu senin kutsal kitaplardan alıp ortaya attığın bir görüştür. Dinin menşesi İlkel Monoteizm değildir diyen teoriler ortaya çıktı mı? Yani yeni gelişmeler nedir onu merak ediyorum ve sizlere teşekkür ediyorum.

3 H. Ringgren, A.V. Strom, *Les religions du Monde*, Paris 1960, s.15-19.